

Janusz Andukowicz

Problemy kultury czytelniczej w pracach i planach Instytutu Książki i Czytelnictwa Biblioteki Narodowej w Warszawie

Biuletyn Polonistyczny 27/3-4 (93-94), 102-113

1984

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RÓŻNE

PROBLEMY KULTURY CZYTELNICZEJ W PRACACH I PLANACH INSTYTUTU KSIĄŻKI I CZYTELNICTWA BIBLIOTEKI NARODOWEJ W WARSZAWIE

Cechą badań czytelnictwa, lub inaczej - badań kultury czytelniczej danego czasu i miejsca, jest wychodzenie od empirii, opisywanie i objaśnianie faktów, zjawisk i procesów dokonujących się współcześnie i w przeszłości. Odwoływanie się do empirii, rozumiane jako wyraz pewnej postawy badawczej, jest właściwe pragmatycznym analizom kultury, tym, które są zainteresowane poszukiwaniem odpowiedzi na pytanie: jak w społecznej przestrzeni (w jej różnych wymiarach i konfiguracjach) funkcjonują wytwory kultury?

Wspomniana postawa zakorzeniona jest w tej koncepcji kultury, która leży u podstaw socjologii humanistycznej. Jej fundamentalnym założeniem jest teza, że kulturę tworzą nie tylko dzieła, lecz także prowokowane przez nie postawy i działania. Przed z górą pół wieku Florian Znaniecki stwierdzał, że zjawiska kultury są "zasadniczo czyjeś" i jako takie powinny stanowić przedmiot zainteresowania badacza. Przyjmowanie takiej dyrektywy badawczej wydaje się zwłaszcza uzasadnione, gdy przedmiotem poznania staje się książka, wytwór kultury notorycznie "otwarty" (U. Eco), podatny na "twórczą zdradę" (R. Escarpit), którego istnienie i obieg w przestrzeni społecznej to nieustannie powtarzający się i odnawiany proces "odtwarczenia"

(A. Kłoskowska), "konkretyzacji" (R. Ingarden). Krótko mówiąc: dla podejmowanych badań czytelnictwa najbliższy kontekst stanowią i charakteryzują perspektywę patrzenia socjologicznie zorientowane badania kultury symbolicznej, procesów społecznego komunikowania (a więc i różnych procesów interakcji).

Zajmujemy się badaniem kultury czytelniczej rozumiejąc, że "mianem kultury czytelniczej można by najogólniej określać złożoną całość, która obejmuje zachowania - przebiegające według wzorów i norm wykształconych i przyswajanych przez ludzi, którzy w procesach komunikacji społecznej, dokonywanej za pośrednictwem druku, uczestniczą jako odbiorcy - wobec przekazów i pozostałych ogniw tych procesów oraz rezultaty takich zachowań"¹.

Innymi słowy, głównym przedmiotem zainteresowań badających kulturę czytelniczą są zachowania czytelnicze pojmowane jako działania (świadome, w różnym stopniu powtarzalne) podejmowane wobec książki i innych przekazów drukowanych oraz wobec instytucji służących wytworzeniu i udostępnieniu książek. W sposób analityczny zjawiska określane jako zachowania czytelnicze segmentujemy i postrzegamy jako kontakty z tekstami, wybory tekstów i odbiór tekstów. Pomędzy tymi elementami istnieją związki i pewien typ wzajemnych uwarunkowań. Jako płaszczyzny odniesienia, będące jednocześnie zespołami czynników warunkujących zachowania czytelnicze, wyodrębniamy czynniki tkwiące w tekście i tkwiące w czytelniku. Spośród tych ostatnich najistotniejsze wydają się: zakorzenione w strukturze społecznej; zakorzenione w kulturze - źródle i czynnikiem sprawczym systemu wartości, postaw, zachowań; istniejące w sferze instytucji, traktowanych jako skutek pewnych warunków sytuacyjnych i kulturowych. Pole naszych zainteresowań rysuje się więc jako obszar zawierający

elementy niejednorodne - owuamy instytucje, badamy działania ludzi czynione w związku z różnego rodzaju tekstami. Interesujemy się też pewnymi stanami świadomości, które są bądź rezultatem owych działań, bądź je modyfikują.

Dla oznaczenia generalnej perspektywy badawczej ważne są przyjmowane założenia badawcze, które można również traktować jako wyjściowe hipotezy robocze. Oto niektóre z nich:

a) Przyjmujemy, że w realizacji zachowań czytelniczych (w ich inspirowaniu, kształcie, intensywności) główną rolę grają czynniki znajdujące się poza tekstem: społeczne, kulturowe, sytuacyjne, okoliczności, w których znajduje się czytelnik. Nie oznacza to całkowitego zanegowania sygnałów tekstowych. Dotychczasowe wyniki badań wskazują, że w tzw. "potocznym" odbiorze literatury silniej działają czynniki związane z cechami i doświadczeniami społecznymi i "życiowymi" odbiorcy.

b) Następnym wypowiedzianego założenia jest przyjęcie tezy mówiącej o potrzebie patrzenia na książkę "od strony odbiorcy". Oznacza to próbę poznania jego sposobu patrzenia na literaturę (wyróżniania jej spośród innych wytworów kultury, określania jej atrakcyjności), jego systemu orientacji w obszarze tekstów literackich i nieliterackich, jego umiejętności odczytywania znaków i wydobywania znaczeń.

Badania kultury czytelniczej są nie tylko rozszerzeniem perspektyw badań nad literaturą, uczestnictwem w kulturze, lecz także wzbogaceniem i pogłębieniem badań samej kultury.

Istnieje ponadto inny - leżący poza sferą nauki - zespół doświadczeń i praktyk, w związku z którymi, a ściślej - w opozycji do których, badania kultury czytelniczej nabierają walorów praktycznych. Rzecz polega na tym, że nawet w kręgach ludzi profesjonalnie związanych z udostępnianiem książki, znajo-

mość rzeczywistych mechanizmów rządzących jej społecznym obiegiem, ustalonych już prawidłowości i zależności, jest niewielka. Jest to swoista wiedza potoczna, oparta na mylnych przeświadczeniach, nietrafnych analogiach, uogólnianiu własnych, cząstkowych doświadczeń.

x

A oto ostatnie, opublikowane w latach 1983-84 oraz będące w druku prace IKiCz, ściślej te z nich, które odnoszą się do różnych problemów kultury czytelnicznej².

1. Problemy dostępności książki

Zagadnienia wielkości i struktury produkcji wydawniczej w Polsce w latach 70-ych zostały podjęte w obszernym opracowaniu Witolda Adamca³. Szczegółowe i bogato udokumentowane materiałami rozważania są analizą podstawowych możliwości kształtowania się kultury czytelnicznej w naszym kraju. Jest to prezentacja warunków koniecznych, choć niewystarczających, rozprzestrzeniania się książki w społeczeństwie. Oto niektóre, wybrane z tej pracy konstatacje, obrazujące współczesną sytuację książki:

a) Zaznaczył się gwałtowny spadek produkcji wydawniczej. Produkcja ta w 1979 r. wynosiła zaledwie 98% produkcji 1976 r. Generalnie wystąpił regres w stosunku do wcześniejszych osiągnięć w Polsce i - jeszcze wyraźniej - w stosunku do dokonań innych krajów.

b) W końcu lat siedemdziesiątych nastąpiło zmniejszenie nie tylko podaży książek w ogóle, ale też ich repertuaru i objętości. Wskaźnik dostępności, mierzony liczbą egzemplarzy na jednego mieszkańca, nie przekroczył w ciągu dziesięciolecia liczby 3,7. Tylko w roku 1975 na jednego potencjalnego czytelnika dziecięcego przypadało ok. 3 książek, przez wszystkie zaś pozostałe lata niewiele ponad 2. Dostępność książki w Polsce

jest ogólnie mała, mniejsza aniżeli w wielu krajach o podobnych warunkach społecznych, politycznych i gospodarczych.

c) Uwydatniły się przeszkody w dostępności do książki w postaci mocniej działających czynników ekonomicznych (ceny książek) oraz niewystarczająco sprawnie funkcjonującej sieci placówek księgarskich, Podniosła się górna granica cen książek. Dla znacznej części ludzi książka stała się przedmiotem trudno dostępnym, bo relatywnie drogim lub bardzo drogim. Sieć księgarń z kolei jest nie tylko niewystarczająco liczna, lecz nadto nierównomiernie przestrzennie rozmieszczona. Szczególnie zaniedbane są w tym względzie ośrodki wiejskie.

d) Zarysowały się nadto pewne niekorzystne zjawiska w działalności bibliotek, podstawowych ogniw udostępniania książki, zwłaszcza w środowiskach pozawielkomiejskich. W najbardziej lapidarnym ujęciu niedomagania te można sprowadzić do następujących spraw: niedostateczna rozbudowa księgozbiorów; zmiany organizacji sieci spowodowały obniżenie sprawności działania bibliotek. Tym samym zasięg społecznego oddziaływania bibliotek został zahamowany, zahamowana została również aktywność czytelnicza osób korzystających z bibliotek, zwłaszcza na wsi.

2. Obecność książki w różnych środowiskach

Jednym z podstawowych zadań badawczych jest uzyskiwanie danych świadczących o rzeczywistym stosunku do książki przedstawicieli różnych środowisk i grup społecznych. Opisuje się więc zasięg książki w wybranych i określonych zbiorowościach, rodzaj i częstotliwość kontaktów z nią, czytelnicze nastawienia i lekturowe oczekiwania, ustala miejsce czytania w strukturze zajęć i w zespole innych form uczestniczenia w kulturze. Te, między innymi, zagadnienia są przedmiotem pracy Andrzeja Zielińskiego

go⁴. Przeprowadzając badania w środowisku wysokokwalifikowanych robotników (36% badanych ma wykształcenie średnie, 56% ukończyło zasadniczą szkołę zawodową) oraz porównując wyniki z analogicznymi badaniami przeprowadzonymi wśród robotników na Węgrzech, autor opracowania weryfikuje potoczne opinie i sądy, wskazuje, że znajomość szczegółowych faktów jest niezbędna do zarysowania zjawiska szerszego i bardziej bogatego - kultury różnych środowisk robotniczych.

Wyniki tego badania wskazują na wysoką pozycję książki wśród badanych: 86% deklaruje czytanie, 70% czyta ponad 6 książek w ciągu roku. Zaledwie 5,5% nie posiada własnych księgozbiorów. Natomiast 63% ma w swoim domu zbiory liczące do 200 książek, 25% badanych kupuje ponad 10 książek rocznie. Ogólnie można powiedzieć, że jest to odbiorca wymagający, otwarty na wskazówki i rady w doborze lektur czytanych, jego czytelnicze wybory są tematycznie rozległe. Raczej kupuje książki lub je pożycza od znajomych niż korzysta z usług biblioteki.

Zgromadzone materiały, jak też odwoływanie się do wyników innych badań wskazują, że przynależność do kategorii "robotnik" nie jest jednoznaczna z nieaktywnym uczestnictwem w kulturze, i że nieuzasadnione wydaje się mówienie o "kulturze robotniczej" jako całości spójnej i jednorodnej. Jest to raczej kultura różnych środowisk robotniczych.

3. Problemy społecznych funkcji książki

Problematyka ta jest równie doniosła, co trudno poddająca się empirycznym dociekaniom. Do ustalenia różnych funkcji należy zmierzać poprzez analizowanie szczegółowych aspektów w konkretnych przedsięwzięciach badawczych. Przykład jednego z nich należy tutaj w skrócie przedstawić. Dokładniej zaś chodzi o jeden z zasadniczych wątków badawczych podjętych przez Katarzynę

Wolff w pracy o czytelnictwie młodzieży wiejskiej⁵.

Józef Chałasiński, charakteryzując w latach trzydziestych miejsce książki w kulturze chłopskiej, podkreślał następujące jej funkcje i sposoby utrwalania się w kulturze społeczności lokalnej:

- w tradycyjnej, izolowanej kulturze wiejskiej książka była elementem nowym, pochodzącym z zewnątrz;

- upowszechnianie się czytelnictwa dokonywało się w sytuacji społeczno-kulturowego awansu środowiska;

- przez długi czas aktualny pozostawał wzór "awansu na pana", później wyraźniejsze były dążenia do osiągnięcia statusu inteligenta. Realizacji tych zamiarów służyła znajomość literatury, umiejętność posługiwania się językiem literackim. Jedynie książka mogła utrwalać i wzbogacać te umiejętności.

Przeprowadzone w kilkadziesiąt lat później przez IKiCz badania czytelnictwa młodzieży wiejskiej (zrealizowano je dwukrotnie w jedenastoletnim odstępie czasu) pozwalają zarejestrować nowe formy uczestnictwa w kulturze. Książka nie jest już podstawową formą wchodzenia w kulturę ponadlokalną. Styl kultury młodzieży wiejskiej, w którym dominantę stanowi intensywny kontakt ze środkami masowego przekazu, to wyraz potrzeby ponadśrodowiskowej integracji z rówieśnikami.

Książka włącza się do wzorów aktywności kulturalnej. Aktywność czytelnicza wiąże się proporcjonalnie z aktywnością w zakresie telewizji, radia, prasy. Nie jest przy tym traktowana jako źródło doznań szczególnych, postrzegana jest jako źródło doświadczeń rozrywkowych i praktycznych, ułatwiających codzienne życie. Najczęściej jest sposobem spędzania czasu wolnego. Tym nie mniej, mimo zmian jakie dokonały się w ciągu lat w wybieranych wzorach awansu, książka nadal jest "potrzebna" przede

wszystkim tym młodym ludziom, którzy myślą o opuszczeniu wsi. Aspiracje do życia w mieście, do zdobycia wyższego wykształcenia, łączą się w świadomości młodzieży z potrzebą lepszej orientacji w literaturze, zwłaszcza znajomością klasycznych dzieł literatury pięknej, głównie polskiej. Świadczyć to może o trwałości tradycyjnych kulturowych wzorów, umieszczających książkę w kręgu kultury odświeżonej, reprezentacyjnej, niekoniecznie potrzebnej tym, którzy chcą żyć i pracować na wsi. Można więc wnioskować, że zmiana postaw w czytelnictwie dokonuje się wolno. Trwają postawy wywodzące się z przeszłości, nawet w sytuacji gruntownej zmiany warunków, wówczas je uzasadniających.

Wybrano z prezentowanego badania jeden zaledwie nurt analizy i refleksji. Praca podejmuje ponadto inne jeszcze zagadnienia: aktywność uczestnictwa w kulturze, wyposażenie wsi w instytucje kultury, aspiracje życiowe badanej młodzieży. W sumie otrzymujemy bogato udokumentowany obraz funkcjonowania książki w środowisku wiejskim, obraz ukazany w pewnym ciągu zmian i przekształceń.

4. Miejsce książki w kształtowaniu procesów poznawczych

Wydaje się, że w odniesieniu do tej kwestii istnieje szczególnie wiele rozbieżności pomiędzy dość rozpowszechnionymi przeświadczeniami a wynikami badań empirycznych. Skłonni jesteśmy przypisywać książce większe znaczenie niż ma ona w rzeczywistości. Wyniki badań tej problematyki zawarte są w dwu pracach niedawno opublikowanych. Pierwsza z nich - pióra Jacka Kuszłejko - zajmuje się poszukiwaniem czynników warunkujących zainteresowanie historią⁶. Chodziło o prześledzenie, jak dokonuje się akceptowanie lub odrzucanie obrazu przeszłości, w tym również proponowanego przez literaturę.

Pierwsze i znaczące świadectwo stosunku do książki historycznej pojawiło się już w początkowym momencie organizowania badań. Trudno było znaleźć wśród użytkowników stołecznych bibliotek publicznych odpowiednią zbiorowość osób, które można by uznać za czytelników tej literatury. Czytelnicy wypożyczający co najmniej jedną książkę w ciągu miesiąca stanowili w tych bibliotekach od 0,4% do 1% ogółu użytkowników. W programie badań książkę historyczną potraktowano jako jeden ze sposobów obcowania z historią. W konkluzji podkreśla się, że "stałe powoływanie się na przeszłość, zaobserwowane na wąskim przykładzie kontaktów z książką historyczną, było udziałem dość szczupłego kręgu zainteresowanych. Trudno było mówić o jakimś szerokim, powszechnym zainteresowaniu przeszłością. Bardzo często ograniczało się ono do niektórych fragmentów dziejów, a w skrajnych przypadkach dotyczyło jednostkowych faktów. Książka historyczna w ograniczonym stopniu cieszyła się zainteresowaniem badanych. Przeważająca część respondentów sięgała po nią dopiero wówczas, kiedy »zawodziły« inne źródła informacji (np. przekaz ustny). /.../ Właśnie te pozalekturowe czynniki niemal wyłącznie wpływały na zainteresowania. Najbliższe środowisko (najczęściej rodzina) miało największy udział w powstawaniu takich potrzeb. Ono /.../ stymulowało postrzeganie historii i przyczyniało się do wybierania z niej poszukiwanych kwestii".

Funkcjonowanie książki w sferze pracy podejmuje z kolei Grażyna Straus⁷. Badając środowisko inżynierów chemików zmierza do określenia czynników warunkujących styczność z literaturą i jej wybory. Wybrane zgaadnienia badawcze sytuowane są w kontekście wyodrębniających się i specjalizujących procesów komunikowania - społecznego rozprzestrzeniania nauki. Zgromadzone materiały są porządkowane i analizowane w dwu przekrojach -

nie tylko ustala się pewne fakty, określa ich istnienie, zasięg i strukturę, lecz także zmierza się do wskazania pewnych związków i zależności. Kontakt z literaturą, jego regularność, intensywność, dokonywane wybory odnoszone są do określonych sfer pozalekturowych - sytuacji zawodowych aspiracji w zawodzie i wykształceniu, poczucia sukcesu zawodowego.

Stwierdza się powszechnie w badanym środowisku występowanie praktyk czytelniczych. Czytanie jest wyraźnym elementem stylu życia tej kategorii zawodowej. Świadectwem mocnego związku z książką jest również to, że księgozbiory domowe należą do standardowego wyposażenia mieszkań.

Literatura profesjonalna zaspokaja przede wszystkim dwa rodzaje potrzeb: bieżącej informacji oraz pomocy w rozwiązywaniu problemów zawodowych. Głównie polega to na rekonstrukcji, porządkowaniu wiedzy uzyskanej na studiach, a dopiero następnie na jej aktualizowaniu i kompletowaniu. Poszukiwane są przede wszystkim treści związane z kierunkiem otrzymanego wykształcenia. Mniej jest zainteresowanie bieżącymi doniesieniami, przeglądami prasy.

Książki i czasopiema nie mogą się zastępować - istnieją obok siebie. Przy czym jeśli chodzi o książki, to poszukiwane są te, których autorami są uczeni o wysokim autorytecie naukowym. Zainteresowanie czasopismami rozwija się w toku pracy zawodowej.

Czytelnictwo literatury baletrystycznej stanowi względnie autonomiczną sferę uczestnictwa w kulturze, niezależną od aktywności korzystania z innych środków komunikowania. Literatura ta ma dla badanych istotne i specyficzne znaczenie - czyta ją niemal cała badana zbiorowość, wybory czytelnicze są szerokie, a jednocześnie świadomie selekcjonowane. Widoczne jest duże

zindywidualizowanie lektur, doświadczenia czytelnicze są świeże dotyczą w dużej mierze publikacji najnowszych.

Przedstawione badania, mimo iż dotyczą wybranej kategorii zawodowej, przynoszą interesujące dane i ważne stwierdzenia. Przekonują ponadto o potrzebie rozwijania badań dotyczących różnych aspektów społecznego obiegu książki służącej nauce.

5. Badania historii czytelnictwa

Zainteresowanie historią czytelnictwa, datujące się od kilku lat, utrwala się i ma wszelkie dane, by stać się jednym z podstawowych kierunków badań prowadzonych w IKiCz. Rezultaty badań dra Janusza Kosteckiego zaowocowały dotychczas w postaci kilkunastu obszernych studiów opublikowanych w "Pamiętniku Literackim", "Roczniku Biblioteki Narodowej", "Studiach o Książce", w zbiorowych opracowaniach poświęconych kulturze literackiej XIX wieku. Zawarte są w nich nie tylko oryginalnie zanalizowane i zinterpretowane materiały, lecz także propozycje teoretycznych ustaleń i rozstrzygnięć. Na 1985 r. przewiduje się wydanie tomu studiów sumującego dotychczasowe doświadczenia i dokonania tego autora. Zainteresowania istniejącego od niedawna zespołu, zajmującego się tą problematyką, obejmują okres od pierwszych dziesięcioleci XIX w. do końca II wojny światowej. W prowadzonych i zamierzonych badaniach zmierza się do opisywania i objaśniania obiegu książki i czasopisma w społeczeństwie, ich miejsca w kulturze, pełnionych funkcji w różnych układach, sytuacjach i uwarunkowaniach.

x x x

W ostatnich miesiącach dokonane zostały pewne zmiany w strukturze IKiCz - powiększono zespół, utworzono nowe komórki organizacyjne, Związane to jest z rozszerzeniem zadań badaw-

czych, z potrzebą podejmowania nowej problematyki, zintensyfikowaniem niektórych, prowadzonych dotychczas badań. Część zespołu IKiCz, zajmująca się prowadzeniem badań czytelnictwa, przewiduje sukcesywne realizowanie 20 tematów badawczych obejmujących okres od pierwszej połowy XIX wieku do czasów współczesnych. Jest to więc próba ogarnięcia bardzo długiego okresu czasu, zróżnicowanych układów kultury, odmiennych sytuacji historycznych. Realizując cząstkowe badania, rozpatrując wybrane problemy, gromadzimy materiały z myślą o przyszłych pracach sumujących wyniki, wnioski, doświadczenia.

¹ Witold Adamiec: Społeczno-kulturowe mechanizmy kształtowania się kultury czytelniczej chłopów polskich w latach 1880-1939. Na podstawie dokumentów autobiograficznych (maszynopis).

² Zainteresowanych wynikami wcześniejszych prac oraz innymi aspektami badań czytelnictwa odsyłam do kilku moich artykułów, np.: Badania czytelnictwa w dorobku i programie prac IKiCz BN, "Biuletyn Polonistyczny" 1977 z. 4; Problemy i perspektywy czytelnictwa powszechnego, "Rocznik Biblioteki Narodowej" t. XII-XIII r. 1976-1977; Teoretyczne i metodologiczne problemy empirycznych badań czytelnictwa, "Pamiętnik Literacki" 1978 z. 4.

³ Witold Adamiec: Uzupełnianie księgozbiorów bibliotek publicznych w latach 1976-1979. Główne problemy (maszynopis oddany do druku).

⁴ Andrzej Zieliński: Książka w domu robotnika (maszynopis oddany do druku).

⁵ Katarzyna Wolff: Książka w życiu i kulturze współczesnej młodzieży wiejskiej (maszynopis w przygotowaniu do druku).

⁶ Jacek Kuszłejko: O niektórych uwarunkowaniach czytelnictwa literatury historycznej, Warszawa 1984, BN, IKiCz.

⁷ Grażyna Straus: Czytelnictwo literatury profesjonalnej, Warszawa 1983, BN, IKiCz.